

Výzkum filigránů v hudebních pramenech evidovaných v Souborném hudebním katalogu Národní knihovny České republiky

The Watermark Research of the musical sources registered in Union Music Catalogue of the National Library of the Czech Republic

Mgr. Eliška Šedivá / Národní knihovna České republiky (National Library of the Czech Republic), Klementinum 190, Praha 1, Česká republika

Resumé:

Výzkum filigránů v hudebních pramenech evidovaných v Souborném hudebním katalogu Národní knihovny ČR byl zahájen v roce 2014 pracovníky hudebního oddělení Národní knihovny ve spolupráci s mezinárodním soupisem hudebních pramenů – RISM (Répertoire International des Sources Musicales). Výzkum probíhá souběžně s katalogizací hudebních pramenů do databáze RISM, kde jsou jeho výsledky průběžně publikovány. Druhým výstupem tohoto výzkumu je *Slovník českých papírníků*, výtah ze sedmi různých studií pojednávajících o historii českých papíren od Františka Zumana, do kterého pravidelně zahrnujeme filigrány nalezené v hudebních pramenech. Třetím výstupem je databáze filigránů (*Bohemian watermark database, BWD*), ve které shromažďujeme všechny naše nálezy a informace o filigránech.

Klíčová slova: filigrány, papír, papírný, papírníci, databáze, katalogy, hudební prameny, Souborný hudební katalog, RISM, Répertoire International des Sources Musicales, František Zuman

Summary:

Bohemian watermark research of the musical sources registered in the Union Catalogue of Music of the National Library of the Czech Republic started in 2014 and it has been conducted by the curators of the National Library's Music Department in Prague in close cooperation with the International Inventory of Musical Sources – RISM (Répertoire International des Sources Musicales). Our research is carried out simultaneously with the cataloguing of musical sources for the RISM database, where our findings are continuously published. The second output of this research is the *Bohemian Papermakers Dictionary*, an extract from seven different studies on the history of paper mills in Bohemia by the Czech scholar František Zuman, into which we regularly enter watermarks found the musical sources. The third output is the *Bohemian watermark database (BWD)*, in which all our findings and information about watermarks are gathered.

Keywords: watermarks, paper, paper mills, papermakers, databases, catalogues, musical sources, Union Catalogue of Music, RISM, Répertoire International des Sources Musicales, František Zuman

Úvod

Výzkum filigránů¹ v hudebních pramenech evidovaných v Souborném hudebním katalogu Národní knihovny České republiky (dále také SHK) byl zahájen v roce 2014 pracovníky hudebního oddělení NK ČR ve spolupráci s mezinárodním soupisem hudebních pramenů RISM (Répertoire International des Sources Musicales)². Ačkoliv byla evidence filigránů (především v rukopisných hudebních pramenech) do určité míry prováděna již v rámci budování SHK, nedocházelo tehdy k systematickému třídění, které by umožnilo identifikovat jednotlivé znaky, spolehlivěji lokalizovat používaný papír či určit stáří nedatovaných dokumentů. Myšlenka vytvoření speciálního katalogu filigránů v rámci SHK se v počátku našich snah o systematické zpracování tohoto fenoménu ukázala jako nereálná. Proto jsme začali uvažovat o propojení tohoto průzkumu s katalogem RISM, který nám poskytl pracovní prostředí pro popis filigránů a umožnil jeho přímé propojení s obsahem v mezinárodní databázi hudebních pramenů.

Evidence filigránů je tedy prováděna současně s katalogizací hudebních pramenů pro databázi RISM a výsledky jsou zde průběžně publikovány. Jde však pouze o první z řady výstupů tohoto projektu. Druhým výstupem je *Slovník českých papírníků*, extrakt ze (zatím) sedmi různých pojednání o českých historických papírnách od Františka Zumana, do kterého jsou postupně zařazovány nálezy filigránů z hudebních pramenů předávaných do mezinárodního soupisu RISM. Slovník slouží především katalogizátorům jako pomůcka pro identifikaci papírníků a papíren, do budoucna však počítáme s jeho rozšířením a využitím v rámci připravované metodiky zpracování filigránů v hudebních sbírkách. Třetím výstupem je databáze filigránů, kde soustřeďujeme všechny pramenné nálezy a dosud známé informace o českých filigránech.

František Zuman a jeho příspěvky k historii českých papíren

Dnešní výzkum filigránů by byl jen těžko realizovatelný bez cenného vkladu, který nám zanechal historik českého papírenství František Zuman (1870–1955) v celé řadě prací zaměřených na výrobu papíru, historii papíren a filigrány. Je autorem pojednání pokrývajících rozsáhlé časové období od 17. až do poloviny 19. století, s menší sondou do 16. století (ZUMAN, 1923; ZUMAN, 1921a; ZUMAN, 1927a). Je autorem statí přehledových (např. *České filigrány XVII., XVIII. a první poloviny XIX. století*), zaměřených na konkrétní teritorium (např. papírny v povodí řeky Sázavy či Otavy, v Podkrkonoší) nebo na konkrétní papírny (Trutnov, Praha). Předkládá zde hluboký vhled do činnosti papíren i života jejich provozovatelů. Jeho drobnější práce, např. články v *Památkách archeologických* nebo ve *Zlaté Praze*, doplňují dosud prázdná místa v historii českých papíren a poskytují další výchozí body pro identifikaci filigránů.

¹ Filigrán (tj. průsvitka či vodoznak) je otisk obrazového znamení či nápisu, zhotovený z měděného či mosazného drátu a připevněný k sítu čerpací formy tak, aby jeho vyvýšení nad sítem způsobilo zeslabení vrstvy papíroviny a tím vynikla papírníková značka. Filigrán označuje jednak výrobek samotný (chrání jak papírníka, tak i kupujícího), dále jeho kvalitu, druh a formát. Obrazová znamení nebyla papírníky užívána náhodně. Promlouvala o místě původu prostřednictvím heraldiky, respektovala rodinné tradice papírníků či přání vrchnosti, která výrobci udělovala povolení (privilegium) k provozování papírny. Filigrány dokládají existenci užitého papíru v určité době a objasňují jeho původ. Proto tvoří podstatnou součást pramenů a jsou nositeli informace.

² Dostupné z: <http://www.rism.info/>.

Slovník českých papírníků

Na základě Zumanova rozsáhlého bádání, byť založeného na studiu odlišné formy dokumentu než jsou hudebniny (listiny, matriční záznamy, korespondence a další archiválie), jsme sestavili první slovník českých papírníků, obsahující většinu Zumanem identifikovaných osob a jejich místa působení. Heslo vytvořené pro určitého papírníka obsahuje všechny formy jeho jména (vyskytující se jak u Zumana, tak i v pramenech, např. v podobě nápisu, který bývá součástí filigránu), jednotlivá místa působení řazená chronologicky (řada papírníků provozovala tuto činnost na dvou i více místech) a popisy filigránů náležejících dané osobě. Zuman přináší v některých svých pojednáních rovněž negativní fotografie filigránů, které lze porovnávat s nálezy v pramenech. Hesla jsou zakončena citacemi literatury, z nichž většina představuje Zumanovy práce.³ Ačkoliv Zuman nepracoval s hudebními dokumenty, filigrány se ve velké míře shodují jak v archivním materiálu, tak i v rukopisných hudebninách. Práce s hudebními prameny rozšiřuje naše povědomí o produkci a distribuci (nejen) českého papíru a jeho užívání v hudebních institucích, na místech jako jsou kláštery, chrámové kůry, hudební spolky, školy nebo např. šlechtické či měšťanské salony. Určité množství hudebních dokumentů obsahuje dataci, vepsanou na materiálu autorem hudby, opisovačem či jinou osobou, a ve výjimečných případech lze sestavit detailní přehled používaného papíru v dané lokalitě či na konkrétním místě, kde se provozovala hudba.

V současné době je tento slovník přístupný v elektronické podobě z webových stránek Národní knihovny ČR⁴ a z úvodní strany databáze filigránů⁵, podle které je pravidelně doplňován a se kterou je zpětně propojen pomocí hypertextových odkazů.

HALÍK, Tomáš [b. 1788 Nové Dvory; Havl. Brod: 1828-1851, d. 1856]

papermill: Havlíčkův Brod (Německý Brod, D: Brod, Deutschbrod) [1828c-1896]

- 1) T. H: [in heart (small) = anchor] | D. Brod [1831], in: CZ-Pu
- 2) T. Hallik [posthorn in oval (laurel branches)] D. brod. in: CZ-Pnm (Želiv 1850)
- 3) T. Hallik [Bohemian lion with mace] D. brod. in: CZ-Pnm (Želiv)
- 4) D. brod / N 2 [italic], in: CZ-Pnm (Želiv)
- 5) D BROD. in: CZ-Pnm (Želiv 1837)
- 6) [Bohemian lion (standing, crowned, bicaudal) with mace] | D. brod / N 1 [italic], in: CZ-Pnm (Želiv)

lit. ZumanF 1934, p. 9; ZumanS 1936, p. 27.

HALÍK, Vojtěch [1820 – d. 1834, heirs]

papermill: Zahradka u Kralovic (Zaratka) (c. Havlíčkův Brod) [1709-1847p]

- 1) [anchor] | A: HALLIK [1830]
- 2) A. HALLIK / [eagle with coat of arms (Lorraine)] / ZAHRADKA
- 3) [star (8 points) | anchor in shield (crowned)] / A. HALLIK, in: CZ-Pnm (Želiv)
- 4) [star (8 points) | anchor in shield (crowned)] / A. Hallik [italic], in: CZ-Pnm (Želiv 1831)
- 5) A HALLIK [anchor] ZAHRADKA, in: CZ-Pnm (Želiv)
- 6) A. [anchor] HALLIK, in: CZ-Pnm (Želiv 1849!)

lit. ZumanF 1934, p. 29-30; ZumanS 1936, p. 68.

Obr. 1 Ukázka ze Slovníku českých papírníků.

³ Pro doplnění lokalit z oblastí Moravy a Slezska jsme prozatím využili rozsáhlé kompendium Georga Einedera a další drobnější práce zaměřené na konkrétní papírny (EINEDER, G., 1960).

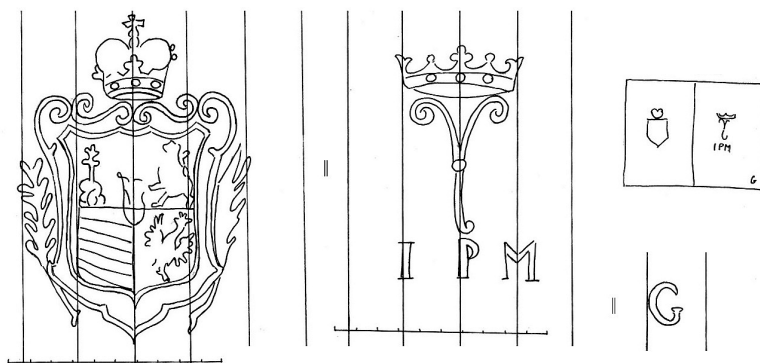
⁴ Dostupné z: www.nkp.cz.

⁵ Dostupné z: http://aleph.nkp.cz/web/watermarks/eng/bohemian_papermakers_vocabulary.pdf.

Popis filigránů

Při popisu filigránů vycházíme ze zavedené anglické terminologie mezinárodního soupisu hudebních pramenů RISM, kterou uplatňujeme jak v záznamech této databáze, tak i ve všech ostatních výstupech (*Slovník českých papírníků* atd.). V první fázi evidence filigránů jsme využili prostředí multimediální databáze RISM v programu Kallisto, které umožňuje vložit obrazový soubor a připojit k němu stručný popis. Tato interní databáze je používána katalogizátory zejména pro vkládání fotodokumentace pramenů. My jsme ji však využili jako pracovní prostor pro sběr, popis a třídění filigránů. Záznamy o filigránech lze okamžitě po vytvoření propojit s příslušnými záznamy o hudebních pramenech. Jako obrazovou reprezentaci filigránu jsme namísto fotografie (která se v těchto případech nejčastěji používá) zvolili černobílý obkres přes průsvitný papír jako „vzor“ pro daný filigrán. Ten se může do jisté míry odchylovat od zobrazení v dalších pramenech, ale v zásadě jde o tentýž znak, který během určité doby používání podlehl deformaci v důsledku opakovaného užívání formy. Pro úplnost přikládáme do záznamu RISM i fotografie filigránu z konkrétního pramene, aby jej bylo možné porovnat se „vzorem“ v podobě obkresu.

Obkres obsahuje kromě samotného filigránu také osnovu formy⁶ a překreslené měřítko. Dále může obsahovat náhled s rozmístěním znaků na archu. Obkresy filigránů



Obr. 2 [coat of arms (Austria-Hungary, big, crowned) in cartouche with palm branches around] / [3 peacock feathers (crowned) (= coat of arms, Harrach)] | IPM | G. Příklad popisu a obkresu vícedílného filigránu z dílny Jana Pavla Margotta z papírny v Trutnově. Na levém půlarchu je velký rakousko-uherský erb s korunou a palmovými ratolestmi, na pravém půlarchu tři paví pera z erbu harrachovského s korunou a iniciálami papírníka IPM. V pravém spodním rohu třetího půlarchu se nachází velké písmeno G. Tento filigrán z hudebniny se sig. 59 R 4361 z fondu Národní knihovny ČR (prov. kostel Koleč) je datován rokem 1807. Dle Zumana působil J. P. Margott v trutnovské papírně mezi lety 1786 až 1819, datace rukopisu tomu tedy odpovídá. Autor obkresu: Lucie Havránková.

⁶ Forma, ve které se papír vyráběl, se skládala z rámu, síta a příklopného rámu. Síto tvořily jemnější drátky kladené těsně vedle sebe, čímž byla forma uvnitř zpevněna. Stopu síta lze vidět na archu jakožto slabší hustě vedené horizontální linie. Osnova má podobnou funkci a je vedena vertikálně uvnitř formy, tentokrát pomocí silnějších drátů. Filigránové znamení je přiletováno k této osnově. Tyto vertikální linie mohou být v obkresech značeny pořadovými čísly, avšak odpočítávání zleva doprava je zaznamenáno pouze tehdy, je-li k dispozici celý neoříznutý arch papíru. Setkáváme se však i s případy, kdy je osnova vedena jak vertikálně, tak zároveň i horizontálně.

zobrazují maximální množství detailů viditelných lidským okem, avšak vždy záleží na individuálním pozorování a zkušenosti zhotovitele obkresu. V této fázi sběru a prvního třídění je kladen důraz spíše na identifikaci filigránů a metodu třídění než na jejich vizualizaci. Název filigránu je tvořen popisem jednotlivých znaků a jejich částí zleva doprava a odshora dolů tak, jak jsou umístěny na archu. Popisované figury jsou zapsány v hranatých závorkách, iniciály či nápisy bez závorek. Levý a pravý půlarch jsou v názvu odděleny lomítkem, pozice znaků na archu jsou tak zaznamenány. Znaky nalézající se pod sebou jsou od sebe odděleny kolumnou.

Hudební sbírky

Sběr, identifikace a evidence filigránů v hudebních pramenech probíhají v rámci zpracování hudebních sbírek pro databázi RISM.⁷ Sbírkové, které byly zahrnuty do tohoto průzkumu (a u nichž je při katalogizaci striktně popisován i filigrán), pocházejí z různých lokalit a odlišných typů hudebních institucí. Tým katalogizátorů pracuje s fondy uloženými nejen v Národní knihovně ČR (CZ-Pu), ale také např. v Národním muzeu – Českém muzeu hudby (CZ-Pnm).⁸ Sbírkové obsahují hudební rukopisy a tisky nejčastěji z druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století. Můžeme shrnout, že v otázce filigránů v hudebních pramenech se zabýváme zhruba obdobím mezi lety 1750–1850, výjimečně s přesahem do raného 18. století.

Hudební sbírky zkatologizované – včetně evidence filigránů – v SHK a databázi RISM:

- a) sbírky s *kompletní evidencí filigránů*: 1) hudební sbírka z kostela v Kolči (in: CZ-Pu): 177 signatur, 91 nových filigránů; 2) hudební sbírka z kostela v Řetové (in: CZ-Pu): 218 signatur, 78 nových filigránů; 3) hudební sbírka z kláštera v Želivě (in: CZ-Pnm): 528 signatur, 188 nových filigránů; 4) hudební sbírka hraběte Kristiána Filipa Clam-Gallase ze zámku Frýdlant (in: CZ-Pnm): 1572 signatur, 426 nových filigránů;
- b) sbírky s *rozpracovanou evidencí filigránů*: 1) hudební sbírka rodiny Hübnerů z Dlouhého Mostu (in: CZ-Pu); 2) hudební sbírka rodiny Strachotů z Panenského Týnce (in: CZ-Pu); 3) hudební sbírka Jana Nepomuka Kaňky ze zámku v Jetřichovicích (in: CZ-Pu); 4) hudební sbírka hospitélu milosrdných bratří v Kuksu (in: CZ-Pnm).

Záznamy o filigránech jsou průběžně ukládány do databáze RISM prostřednictvím databáze multimédií, kde obdrží identifikační číslo a následně jsou připojovány k záznamům o pramenech. Dále pod stejným názvem a identifikačním číslem putují do databáze filigránů, kde jsou zároveň shromažďovány informace o papírnách a papírnících, datace pramenů, případně jsou zde uváděni i nakladatelé, kteří daný papír používali pro tisk hudby. Nakonec jsou informace o filigránech doplněny do slovníku papírníků (pokud jde o filigrán českého původu).

⁷ Mnohdy lze díky filigránům identifikovat opisovače nebo opisovačskou dílnu či objasnit dataci, zvláště u rozsáhlých a méně přehledných sbírek, které vyžadují před zpracováním a během zpracování přísně systematický přístup.

⁸ Sigla knihoven (RISM).

Databáze filigránů v hudebních pramenech evidovaných v Souborném hudebním katalogu Národní knihovny České republiky⁹

Databáze filigránů v hudebních pramenech evidovaných v Souborném hudebním katalogu Národní knihovny České republiky (zkráceně angl. *Bohemian Watermark Database* = BWD) byla vytvořena v roce 2016 a je hlavním výstupem výzkumu filigránů. Základ databáze tvoří soupis papírníků a papíren na území Čech a Moravy, zpracovaný dle odkazu Františka Zumana (a částečně doplněný o údaje G. Einedera). K dnešnímu datu evidujeme 726 českých papírníků ve 235 papírnách od 16. do konce 19. století.

V databázi lze vyhledávat podle názvu filigránu či jeho jednotlivých částí, podle jména papírníka, papírní, země či nakladatele (u tištěných hudebnin). K dispozici jsou rejstříky a přehled obrazových znamení, který pomáhá uživatelům seznámit se s obsahem databáze. Jednotlivé položky v tomto výběru lze vyhledávat samostatně nebo v kombinaci s dalšími. Dále lze vyhledat všechny filigrány v určité sbírce (Provenience) a výsledky následně uspořádat dle potřeby (např. abecedně podle papírníků, papíren či země původu).

Záznam o konkrétním filigránu obsahuje název v záhlaví, identifikační číslo, údaje o papírně a papírníkovi (pokud jsou známy), zdroj obkresu (siglu knihovny a signaturu dokumentu, ze kterého byl filigrán obkreslen) a provenienci. Další údaj slouží k evidenci archivovaných originálních obkresů.¹⁰ Datace v pramenech a bibliografie uzavírají tuto část popisu. Vyhrazen je i prostor pro poznámky. Záznamy lze listovat a přecházet aktivními položkami k dalším výsledkům.

Řadu filigránů nelze kvůli jejich špatné čitelnosti či jinému porušení překreslit. Proto v případě, že záznam neobsahuje obkres filigránu, je přiložena fotografie, a to do doby, než nalezneme materiál, ze kterého je možné obkres získat a doplnit do záznamu.

Jak objasňuje název databáze, jedná se o filigrány v hudebních pramenech uložených ve fondech českých institucí, neomezujeme se však na filigrány výhradně české. Složení sbírek nás nutně vede i k práci s papírem zahraničním. Snažíme se jej identifikovat na základě dostupné literatury a digitálních zdrojů a následně informace o něm zahrnujeme do databáze.

⁹ Dostupné z: <http://aleph.nkp.cz/web/watermarks/cze/intro.htm>.

¹⁰ Jde o katalogové číslo, pod kterým jsou obkresy filigránů fyzicky uloženy v hudebním oddělení NK ČR.

Tab. 1 Podíly českého a zahraničního papíru ve zpracovávaných sbírkách, stav k 1. 7. 2016 (sbírky označené * mají dokončenou evidenci filigránů). Zkratky viz poznámka.¹¹

Hudební sbírky	A	CH	CZ	D	GB	I	PL	N	F	[n]	celkem
Kostel, Koleč (CZ-Pu)*	1		46							44	91
Kostel, Řetová (CZ-Pu)*			45							33	78
Klášteř, Želiv (CZ-Pnm)*	1		96	3		4	1			83	188
Clam-Gallas, Frýdlant (CZ-Pnm)*	8	6	60	27		190		7	11	117	426
Hübner, Dlouhý Most (CZ-Pu)	1		28							16	45
Strachota, Panenský Týnec (CZ-Pu)			21							25	46
J. N. Kaňka, zámek Jetřichovice (CZ-Pu)			12							10	22
Knihovna Kinských (CZ-Pn)	1		8	1		2				8	20
Národní knihovna ČR (CZ-Pu) [bez prov.]			53	3	1		2	3	1	27	90
celkem záznamů v databázi filigránů (stav k 1. 7. 2016) = 1006											

Tabulka 1 ukazuje zřetelnou převahu českého papíru ve zmíněných hudebních sbírkách, přičemž dosud neidentifikovaná část filigránů může být rovněž českého původu (opakují se zde totožné znaky, avšak bez dalšího jmenného či místního údaje). Obrazová znamení, která se v českých filigránech nejčastěji vyskytují (viz tabulka 2): štít (83 výskytů);¹² francouzská lilie (fleur-de-lis) (57) samostatně stojící či v kombinaci se štítem (jsou známy nejrůznější velikosti a pozice na archu); korunovaný uherský znak (41) zpravidla doplněný iniciálami či nápisem na protějším půlarchu; kartuše (31) jakožto ozdobný oválný rám pro jiné obrazové znamení; kříž (27), často patriarší; hvězda (26) a půlměsíc (19) nejčastěji tvoří párový filigrán; poštovní trubka (23) značí poštovní papír, který má jiné vlastnosti než běžně používaný papír pro zápis hudebnin (zpravidla je jemnější a jiných rozměrů); dvouhlavá orlice (21) zpravidla s velkou korunou a štítem nebo erbem, může držet meč, žezlo nebo jablko v různých kombinacích; kotva (19) samostatně či umístěná ve štítu patří mezi oblíbené znaky českých papírníků; mitra (17) může rovněž stát samostatně či korunovat štít s církevními insigniemi (viz dále); český lev (17); srdce (13) nebo klíče (12) nejčastěji zkřížené, doplněné iniciálami nebo nápisem atd. V tabulce 3 uvádíme jména papírníků a papíren, u kterých jsme evidovali dosud nejvíce filigránů.

¹¹ A (Rakousko), CH (Švýcarsko), CZ (Česká republika), D (Německo), GB (Velká Británie), I (Itálie), PL (Polsko), N (Nizozemsko), F (Francie), [n] (neurčené, avšak vzhledem ke kvalitě a typům obrazových znamení se může v řadě případů jednat o český papír).

¹² Štíty (podobně jako kartuše) pokládáme za jednu z běžných součástí filigránu, ostatní znaky (může jít i o jednotlivé komponenty) se často nacházejí právě uprostřed štítu či kartuše.

Tab. 2 Obrazová znamení v databázi filigránů (výběr hlavních znaků). Část neidentifikovaných filigránů (ve sloupci [n] označeny *) může být českého původu.

znaky (in BWD)	A	CH	CZ	D	GB	I	PL	N	F	[n]	celkem
shield	6	5	83	9		26		7	2	83	221
lily (french)		4	57	6		11		6		46	130
coat of arms (Hungarian)			41							19*	60
cartouche	1		31	1		2				18	53
cross			27	4				4		15	50
double-eagle			21							28*	49
heart	1		13			1		3		28	46
posthorn			23					1		21	45
star	3		26			6				9	44
crescent	3		19			11				10	43
anchor	1		19	1		1				11	33
mitre			17							15*	32
keys			12							18	30
Bohemian lion			17							9	26
arrow and bow						18					18
stag			1							8	9
crown			2	1		3				2	8
St. Johannes Nepomuk	2									6	8
unicorn			1							7	8
wall coping			3							3	6
snake			3							2	5

Tab. 3 Čeští papírníci v databázi filigránů s dosud největším zjištěným počtem různých filigránů.

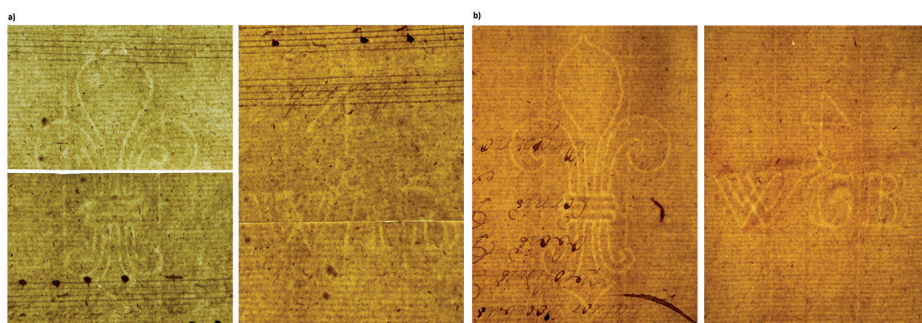
Papírníci (ČR)	Doba působení	Místo působení	Filigrány
KIESLING (rodina)	1. pol. 19. stol.	Vrchlabí a okolí	35
HELLER, Jan Antonín	1808–1841	Ledeč nad Sázavou	20
KLUSÁČEK, Jakub	1818–1848c	Červená Řečice	12
APPELTAUER, Josef Antonín	1807–1851	Velhartice	10
FÜRTSCH, Jan Jiří st.	1773–1812	Postřekov	10
BAYER, Ondřej I.	1762–1796c	Stříbro	9
HELLER, Josef Benedikt	1779–1829c	Staré Hory / Ronov	9
HALÍK, Tomáš	1828–1851	Havlíčkův Brod	8
PŘÍHODA, Kristián	1740–1788	Červená Řečice	7
FÜRTSCH, Jan Jiří ml.	1812–1844	Postřekov	6
SCHÜTZ, Josef I.	1796–1826c	Rádlo	6
WINTERNITZ, Abraham & Emanuel	1825–1865c	Lochovice	5
ZÖH, Petr	1816–1846c	Trutnov	5
MARGOTT, Jan Pavel	1786–1819	Trutnov	4
PLENINGER, Antonín	1819–1851	Kolinec	4
REK, Ludvík	1749–1773c	Ronov	4
RICHTER, Josef III.	1796–1822	Dolní Litvínov	4
RITSCHEL, František I.	1792–1827a	Benešov nad Ploučnicí	4
RITSCHEL, František II.	1816–1840	Svídnice	4
WERNER, Mathias	1765–1795a	Velké Losiny	4

Identifikace neznámých filigránů

Jak již bylo uvedeno, evidence a podrobná identifikace filigránů v hudebních pramenech byly v hudebním oddělení NK ČR zahájeny v nedávné době. Dnes jsou v úplnosti a výše popsaným způsobem zpracovány čtyři hudební sbírky: z kostelů v Kolči a Řetové (in: CZ-Pu), dále z kláštera v Želivě a ze zámku Frýdlant (in: CZ-Pnm). Pro pramenný výzkum filigránů to znamená a) *velké množství srovnávacího materiálu*, tzn. filigrány, které byly již známy z literatury (Zuman), jsou nyní uvedeny ve vztahu k pramenům s hudebním textem, tedy v novém kontextu a s novými informacemi (datace či provenience uváděná opisovači, rok vydání v případě hudebních tisků, přípisy bývalých vlastníků, dedikace, konkrétní historické události, při nichž byl tento materiál používán, dokonce i samotné hudební dílo zapsané na určitém typu papíru je v tomto případě důležitou informací), b) *rozsáhlý přírůstek obrazových znamení dosud neznámých* nebo *nové kombinace již známých obrazů a doplňujících nápisů* identifikujících výrobce papíru.

V případě filigránů, které již Zuman (či jiný badatel) zaznamenal, připojujeme dataci v hudebním prameni a porovnáváme ji s dobou působení papírníka v daném místě. Případně rozšiřujeme Zumanem uváděné časové rozmezí jeho působení a samozřejmě počítáme s určitým přesahem v používání papíru po ukončení činnosti výrobce. Setkáváme se nejen s přirozenou deformací filigránů (emblémy, nápisy i rastry po každém použití nepatrně mění tvar, životnost těchto forem byla poměrně krátká), ale i se záměrnou úpravou obrazových znamení, od nejrůznějších variací stejných znaků až po vyjímání a nahrazování určitých partií. Jako příklad uvedme v hudebních sbírkách hojně zastoupený filigrán Ondřeje Bayera ze Stříbra, který Zuman našel v listině z roku 1796 a popisuje jej následovně: „... z jeho dílny jest dvoučlenný filigrán: na prvním půlarchu lilie, na druhém znamení podobné čtyřce a pod ním WAB (= ? Andreas Bayer).“¹³ Tento filigrán nacházíme hned v několika variantách ve sbírce rodiny Strachotů z Panenského Týnce (1801), rovněž i v archivu zámecké kapely ve Frýdlantu, v knihovně Kinských (in: CZ-Pn) nebo v kostelní sbírce z Kolče. Právě v poslední uvedené se nachází i zřejmě pozdější varianta tohoto filigránu, kterou pozměnil papírníkův syn a nástupce Jiří Bayer: v trigramu WAB vyměnil prostřední písmeno za „G“ (= Georg). Dvoučlenný filigrán s iniciálami WGB nám patrně ukazuje způsob přejímání znamení v papírnických rodinách. Tento filigrán se v literatuře zatím neobjevil a identifikace iniciál by zřejmě nebyla možná bez systematického třídění a průzkumu celých sbírek. Na tomto příkladu též můžeme dokázat časové překrývání ve využití papíru: dle Zumana převzal Jiří Bayer papírnu již na konci 18. století a v roce 1810 ho měla vystřídat Markéta Bayerová. Jak však ukazují prameny z kolečského kostela, ještě v roce 1812 se stále používal (a patrně i vyráběl) papír Ondřeje Bayera s iniciálami WAB.

¹³ „...Archiv min. Vnitřní, Commerciale 1796–1805, 6/2: Zpráva purkmistra ve Stříbře z 9. září 1796 ...“ (ZUMAN, F., 1932, s. 28).



Obr. 3 Filigrán Ondřeje Bayera s iniciálami WAB (a) a pozdější verze téhož filigránu s obměnou WGB od Jiřího Bayera (b). Filigrán a) viz CZ-Pnm/ sig. XLII B 241 (Clam-Gallas, Frýdlant), levý půlarch: francouzská lilie (7,5 × 4,5 cm), pravý půlarch: iniciály WAB se znamením čtyřky (4,5×5 cm). Filigrán b) viz CZ-Pu/ sig. 4495 (kostel Koleč), levý půlarch: francouzská lilie (8,5×5 cm), pravý půlarch: iniciály WGB se znamením čtyřky (4×6 cm).

Nalezené filigrány se pokaždé snažíme identifikovat pomocí literatury. Avšak zhruba v polovině případů jde o nálezy nové a velké množství z nich neobsahuje jakoukoliv jmenovou informaci. Filigrány rozlišujeme jednočlenné, dvoučlenné a vícečlenné. U filigránů označujících papír vzniklý na území Čech a v období mezi lety 1750–1850 se setkáváme nejčastěji s dvoučlenným filigránem, tedy s obrazovým znamením středních rozměrů na levém půlarchu a iniciálami papírníka či celým jménem na pravém půlarchu. Iniciály nebo rozměrné nápisy mohou také uvádět místo výroby (samozřejmě v dobovém znění). Některé papírny opatřovaly papír také číslem značícím jeho druh (kvalitu). Toto číslo (např. *N 1*, *N 2*, *N 3*, *N 4*...) nacházíme zpravidla v pravém či levém spodním rohu archu, výjimečně uprostřed.¹⁴ Ne vždy však během sběru filigránů v hudebninách narazíme na arch papíru se všemi dochovanými částmi filigránu. Pouze výjimečně dokážeme zaznamenat jeho neoříznutý rozměr, přičemž originální velikost formy, ve které byl arch papíru vyroben, je důležitou součástí identifikace. Máme tedy často k dispozici pouze obrazové znamení (či jeho část) anebo informaci na protilehlém půlarchu. Řada českých filigránů bývá jednočlenných. Mohou být ve středu archu nebo pouze na jednom z půlarchů.

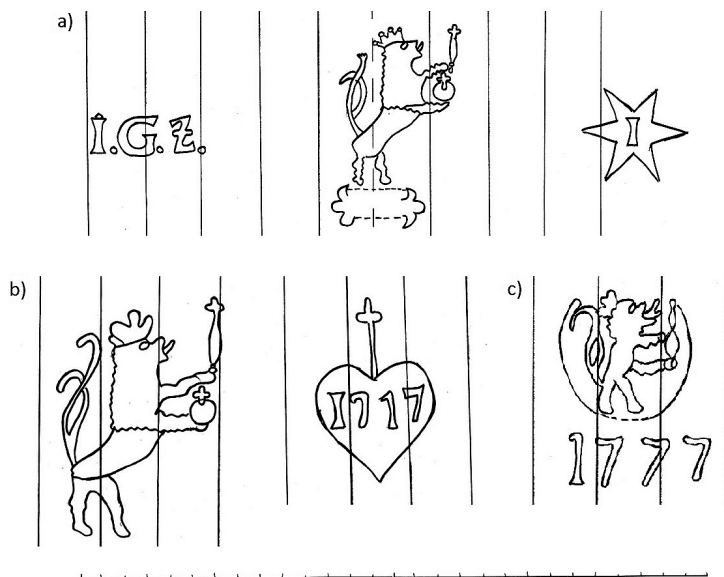
I v těchto případech však lze sledovat indicie, které nás nakonec dovedou ke konkrétnímu papírníkovi (i v případě dosud nevidovaných a často i neúplných filigránů), a to díky sledování souvislostí uvnitř konkrétních sbírek jakožto uzavřených celků. Čtyři výše uvedené sbírky, jejichž průzkum byl dokončen, vydaly nejen velký objem nových dat v oblasti filigránů, ale umožnily kompletovat filigrány, které bychom do souvislostí nikdy neuvedli, pokud bychom je posuzovali nezávisle na sbírce, ze které pocházejí. Vycházíme z toho, že místa s dlouhodobým hudebním provozem (jako jsou chrámové kúry nebo kláštery) odebíraly papír ze svého okolí a skutečně se ve všech zatím dokončených celcích tento fakt potvrdil.

¹⁴ Tato označení dle našich dosavadních nálezů používala např. papírna J. A. Appeltauera ve Velharticích, J. A. Hellera v Ledči nad Sázavou, T. Halík v dnešním Havlíčkově Brodě nebo rodina Kieslingů ve Vrchlabí.

Je známo, že papírník měl pro výrobu papíru několik forem a zpravidla byl pro každou z nich zhotoven jiný filigrán. Ve stejné době tedy nacházíme několik různých znaků (náležejících jednomu papírníkovi), které vytvářel stejný člověk (autor kresby a formy). Opakují se zde nejen samotná obrazová znamení, ale i určitý styl a estetické ztvárnění filigránu.

Např. kompletace nových filigránů uvnitř sbírky z kostela v Řetové (okr. Ústí nad Orlicí) přinesla objasnění původu filigránů náležejících papírně v nedalekém Žamberku. Ve sbírce se opakovaně vyskytoval dvoučlenný filigrán zobrazující korunovaný uherský znak s protilehlým nápisem SEMFTEMPERG, odkazující jednoznačně na toto místo. Během zpracování se zde objevil stejný uherský znak, avšak označení místa výroby zde papírník nahradil svými iniciálami MS. Dle datace v řetovských pramenech (1823, 1830, 1831) a údajů v práci G. Einedera jde patrně o papírníka Martina Ševčíka, který v Žamberku působil kolem roku 1818.¹⁵

Dalším příkladem kompletace filigránů uvnitř celistvé hudební sbírky (tentokrát pouze s nepřímou oporou literatury) je kolekce filigránů Jana Jiřího Zayse, který působil po r. 1763 v Janovicích nad Úhlavou (Veselí, okr. Klatovy), ve sbírce Strachotů z Panenského Týnce (in: CZ-Pu). Ačkoliv je tato sbírka z hlediska filigránů prozkoumaná zatím jen částečně, díky věcným údajům a způsobu provedení obrazových znamení lze identifikovat některé výrobce papíru a určit řadu jejich značek. Nové informace obsahuje např. vícečlenný filigrán zobrazující českého lva uprostřed archu, vlevo s iniciálami I. G. Z. (= Iohann Georg Zays) a vpravo s majuskulou I (= Ianowitz) uprostřed šesticípé hvězdy (viz obr. 4a). O tomto papírníkovi se Zuman zmiňuje, avšak filigrán z tohoto místa působení tehdy patrně nedohledal. Díky osobitému provedení českého lva v tomto filigránu a jeho opakování



Obr. 4 Filigrány z papíru Jana Jiřího Zayse z Janovic nad Úhlavou z roku 1777, a) sig. 59 R 3505, b) sig. 59 R 3519, c) sig. 59 R 3518 (vše in: CZ-Pu). Autor obkresu: Lucie Slivoňová.

¹⁵ EINEDER, G., 1960, s. 129. Zuman uvádí M. Ševčíka již v roce 1799 (ZUMAN, F., 1931a, s. 308).

v materiálu, který užívala stejná osoba, v tomto případě opisovač a majitel sbírky Josef Cyril Strachota (1746–1809), jsme identifikovali i další „příbuzné“ filigrány, které nesou rok výroby papíru „1777“ (viz obr. 4b, c). Ten odpovídá době opisů a kvalitou (barvou, jemností, rozměry) se rovněž shoduje se zmíněným filigránem s iniciálami I. G. Z.

Poměrně bohatý repertoár českých filigránů nalezneme v pramenech hudební sbírky z kostela v Kolči. Dominantní skupinu filigránů, která se dochovala uvnitř jediného celku a která zároveň představuje jednu z nejfrekventovanějších ve zkoumaných hudebních pramenech, tvoří papírnické značky Jana Jiřího Fürtsche (působil v letech 1773–1812) (ZUMAN, 1932, s. 21; ZUMAN 1934a, s. 20–21) a jeho syna Jana Jiřího Fürtsche ml., který po otci provozoval papírnu v Postřekově až do roku 1844 (ZUMAN 1934a, s. 21). Starší filigrány z konce 18. století, náležející J. J. Fürtschovi staršímu, představují iniciály IGF a nápis KOTENSCHLOS (Chodenschloss = Trhanov) (1794, 1799, 1809) a dva zkřížené klíče s týmž nápisem (1794, 1809). Syn tohoto papírníka používal oblíbený znak – francouzskou lilii, rovněž s nápisem KOTENSCHLOS (na stejném či protilehlém půlarchu nebo ve spodních rozích) (1816, 1827, 1830). Výrobky z této papírny jsme našli zatím ve všech zkoumaných sbírkách a zdá se, že patří mezi nejužívanější v oblasti hudebních pramenů první poloviny 19. století. Zpravidla se opakují uvedené znaky (lilie, klíče či dvouhlavý orel), avšak nejnámějším dvoučlenným filigránem z postřekovské papírny je patrně francouzská lilie, mající pod sebou štít s šikmým pruhem na levém půlarchu a s nápisem KOTENSCHLOS na pravém půlarchu. Tento filigrán pochází patrně již z doby J. J. Fürtsche st., jelikož byl nalezen např. v pražských hudebních tiscích z let 1797 a 1800.¹⁶ Později byl doplňován číslem označujícím druh papíru v levém či pravém spodním rohu, např. N 4 (Kinsky: 1825, 1826).¹⁷

Katalogy filigránů v hudebních sbírkách – Klášter Želiv

První pokus o vytvoření tištěného katalogu filigránů byl uskutečněn v květnu 2016, kdy byl vydán tematický katalog hudební sbírky z premonstrátského kláštera v Želivě jako XI. svazek edice Národní knihovny ČR *Catalogus artis musicae in Bohemia et Moravia cultae*. Ten vedle úvodní studie věnované historii a hudebnímu životu kláštera a samotného těla katalogu dochovaných hudebnin (dnes uložených ve sbírkách Národního muzea – Českého muzea hudby) obsahuje v této ediční řadě zatím nejdetailejší katalog filigránů z hudební sbírky (SEMERÁDOVÁ, ŠEDIVÁ 2016). Tato sbírka poskytuje ideální podmínky pro výzkum filigránů zejména proto, že velké množství hudebnin je zde datovaných a mnohdy opatřených i bohatšími přípisy kopistů. Jedná se zpravidla o hudební party, opisované alumny (žáci latinského gymnázia). Na jejich práci, která podle všeho probíhala v uzavřených skupinkách (určitý žák zhotovoval party nejčastěji pro týž nástroj či vokální hlas), dohlížel regenschori. Ten posléze stvrdil svůj dohled

¹⁶ Jedná se o vydání dvou *Nationalgesänge* od Bedřicha Dionyse Webera v komisi Johanna Ferdinanda Schönfelda a Františka Jeřábka v Praze, která se dochovala ve sbírce hraběte Kristiána Clam-Gallase z Frýdlantu, dnes uložené v Národním muzeu – Českém muzeu hudby (CZ-Pnm/ sig. XLII C 276). RISM A/II: 551006815. Dále jsou dochovány datované opisy z let 1807 (CZ-Pu, bez provenience), 1815 (Želiv, in: CZ-Pnm), 1817 (Kinsky, in: CZ-Pn).

¹⁷ Hudební sbírka v knihovně Kinských (Knihovna Národního muzea, CZ-Pn) byla zpracována do databáze RISM v roce 2010. Filigrány z této sbírky byly později zařazeny do databáze filigránů ve formě fotografií. V roce 2013 byl vydán tematický katalog sbírky se stručným popisem filigránů (BASTLOVÁ, E., 2013).

přípisem na obálce pro hlasy a podpis většinou doplnil i aktuálním datem. Právě datace v pramenech je nezbytná k systematické práci s filigrány. Díky specifickému utváření želivské sbírky se nám dostalo mnoha opěrných bodů, které jsme zužitkovali v katalogu filigránů i při další komparaci s ostatními sbírkami.¹⁸

Katalog filigránů je tvořen dvěma částmi: a) tabelárním soupisem filigránů s názvy odpovídajícími tvaru užitému v databázi RISM a databázi filigránů (BWD), dále jsou u každého filigránu uvedeny osoby z prostředí želivského kláštera, které papír s daným filigránem používaly k opisování hudebních děl, dále datace v pramenech, poslední položkou je odkaz do tematického katalogu na konkrétní hudebninu; b) druhou část tvoří obrazová příloha, kde jsou reprodukovány téměř všechny filigrány z dané sbírky.¹⁹

Díky tomu, že želivský klášter nakupoval papír ve svém blízkém okolí (zejména v posázavských papírnách), bylo možné rekonstruovat určité etapy provozu nejčastěji se vyskytujících papíren a doložit filigrány užívané v té době. V největší míře se to podařilo u papírny v Červené Řečici, která je od želivského kláštera vzdálena pouhých pět kilometrů. Shromáždili jsme celkem 18 filigránů z produkce papírny mezi lety 1740–1848. Během této doby se zde vystřídali pouze tři papírníci: Kristián Příhoda (působil v letech²⁰ 1740–1788), jeho syn Václav Příhoda (půs. 1788–1818) a Jakub Klusáček (půs. 1818–1848) (ZUMAN, 1934a, s. 24; ZUMAN 1936, s. 54–67). Filigrány označující papír vyrobený Kristiánem Příhodou zobrazují zejména štíty s církevními insigniemi. Nacházíme zde několik variant štítu, přes který jsou překříženy berla a arcibiskupský kříž, namísto koruny je umístěna mitra a pod štítem iniciály CP. Z doby, kdy papírnu převzal Kristiánův syn Václav Příhoda, se v želivské sbírce dochoval jediný filigrán: korunovaný uherský znak na levém půlarchu a nápis W PRZIHODA na pravém půlarchu. Tento papír byl zde užíván kolem roku 1805 pro opisování hudebních partů, ale rovněž vyhovoval jako obálka pro starší materiály. Z dílny Jakuba Klusáčka známe celkem 11 různých filigránů datovaných mezi lety 1824 a 1841. Stejně jako jeho předchůdce používal Klusáček korunovaný uherský znak, dále kotvu umístěvanou samostatně nebo ve štítu, či poštovní trubku v korunovaném štítu.²¹ Tyto štíty nechápejme jako erby v pravém slova smyslu, jelikož nepatřily urozeným osobám. Šlo o kupeckou „merku“, značku užívanou pouze za účelem ochrany výrobce. K těmto znakům připojoval papírník Klusáček své iniciály či celé jméno psané majuskulou nebo kurzívou. Používal také iniciály J. K. nebo R. R. (Roth Retschitz).

Poměrně velké množství filigránů z této sbírky pochází z další posázavské papírny – v Ledči nad Sázavou. Nacházíme zde především výrobky Jana Antonína Hellera (působil zde v letech 1808–1832) (ZUMAN, 1934a, s. 17; ZUMAN 1936, s. 45–47) značené nejčastěji pouze nápisem A HELLER u spodního okraje archu. Jindy bylo jméno doplněno např. korunovaným uherským znakem, kotvou či již zmíněnou kupeckou merkou,

¹⁸ Následující text je upraveným výtahem z úvodu ke katalogu filigránů (SEMERÁDOVÁ, P. a E. ŠEDIVÁ, 2016, s. 95–97).

¹⁹ Filigrány jsou v katalogu řazeny a) podle papíren (filigrány, které se podařilo identifikovat, byly sestaveny do skupin podle toho, k jaké papírně náležely, a seřazeny chronologicky podle datace v želivských pramenech (W 1-75); b) podle jednotlivých znaků (v případě, že původ filigránu nebyl potvrzen, W 76-163); c) iniciály a nápisy seřazené abecedně (W 164-198); d) špatně čitelné filigrány (W 199-226) jsou jmenovány v tabulce bez obrazové části. Během zpracování sbírky do databáze RISM byla provedena kompletní fotodokumentace filigránů. Jsou tak k dispozici fotografie i těch filigránů, které jsme kvůli jejich porušenosti, neúplnosti či nečitelnosti nemohli do katalogu zařadit.

²⁰ Dále pouze „půs.“ – následující data uvedená u papírníků označují dobu působení.

²¹ Znak poštovní trubky nacházíme zpravidla na dopisním papíru, který je o poznání jemnější než ostatní, avšak, jak dokládají prameny z želivské sbírky (i dalších), tento papír byl rovněž užíván k zápisu hudby.

představující opět kotvu v korunovaném štítu. Rovněž se setkáváme s místním údajem LEDETSCH, stojícím buď samostatně, nebo společně se jménem papírníka.

Filigrány Tomáše Halíka z dnešního Havlíčkova Brodu (pús. 1828–1851c) (ZUMAN 1934, s. 9; ZUMAN, 1936, s. 27) nacházíme v želivské sbírce v pramenech z poloviny 19. století, tedy již ze sklonku ruční výroby papíru. Od ostatních se jeho papír liší zejména svými většími rozměry a jemnější strukturou. Soudě dle centrálního znaku – poštovní trubky, kterého užívá v kombinaci s místním údajem D. BROD (= Deutschbrod, také *D: Brod* kurzívou) a svým jménem T. Hallik, jde pravděpodobně o dopisní papír. Prává či levá část filigránu je vždy zobrazena zrcadlově, papír je tedy přizpůsoben tomu, aby byly listy před použitím přehnuty (jak je tomu zvykem u psaní korespondence). Poštovní trubku příležitostně nahrazoval znakem českého lva, přičemž zbytek filigránu zůstal zachován. S výrobky T. Halíka v želivské sbírce souvisí ještě jedna zajímavost. Tento papír byl využíván k zápisu instrumentálního hlasu *bombardone*, který byl v polovině 19. století uměle přidáván k originálnímu obsazení u starších skladeb.

Papírník Vojtěch Halík, patrně nikterak příbuzný s výše zmíněným (pús. 1820–1834) (ZUMAN, 1934, s. 29–30; ZUMAN 1936, s. 68), ze Zahrádky na řece Želivce (okr. Havlíčkův Brod) dodával papír do želivského kláštera zejména v druhé čtvrtině 19. století. Jeho papír nese jméno A HALLIK a místo výroby ZAHRADKA hned v několika variantách. Opět se opakuje motiv kotvy, který papírník umístil do středu korunovaného štítu a na protilehlý půlarch doplnil své jméno psané kurzívou. Podruhé kotvu zasadil doprostřed archu a kolem ní rozestavil nápis A. / HALLIK.

Další papíry sice nenáleží do posázavské oblasti a v některých případech jsou želivskému klášteru poměrně vzdálené, ale i přesto sem papír určený pro opisy hudebních děl doputoval. Např. z papíry ve Svídnici (okr. Chrudim) nacházíme ukázky ze tří různých etap působení rodiny Ritschelů: Josefa Ritschela (pús. 1784c–1809) (ZUMAN 1932, s. 28), z jehož dílny pochází filigrán s velkým korunovaným W, nápisem SWIDNIZ a iniciálami I. R., dále Antonína Ritschela (pús. 1809–1816) (ZUMAN 1934a, s. 7), který k údajím o místě výroby připojil figuru lva a své iniciály, a Františka Ritschela (pús. 1816–1840) (ZUMAN, 1934a, s. 27), který používal korunovaný uherský znak s nápisem SWIDNITZ a celým jménem F RITSCHEL. Dále bychom měli zmínit papírnu v Postřekově (okr. Domažlice), o které již byla řeč v souvislosti se sbírkou kostela v Kolči. I v želivské sbírce je dochován již zmíněný papír s označením KOTENSCHLOS vyrobený Janem Jiřím Fürtschem mladším. Řada filigránů z velhartické papírny (okr. Klatovy) pochází od papírníka Josefa Antonína Appeltauera (pús. 1807–1851) (ZUMAN 1934a, s. 28–29; ZUMAN, 1934b, s. 31–33). Podobně jako u již zmíněných papírníků zde nacházíme iniciály či místní údaj. Frekventovanou figurou je francouzská lilie, a to samostatně stojící či v kombinaci se štítem jako v případě postřekovské papírny.

Významně je zastoupena rovněž vrchlabská papírna rodiny Kieslingů v rukopisech z 30. let 19. století. Jde o výrobky z dílny Antonína Jana Kieslinga (nar. 1766 – zemř. 1838) a jeho syna Bedřicha (zemř. 1862) (ZUMAN 1940, s. 31) značené iniciálami K & S, doplněné zpravidla francouzskou lilií v korunovaném štítu zakončeném vespod znamením ve tvaru čtyřky. Bratr A. J. Kieslinga Karel August Kiesling (zemř. 1818) (ZUMAN 1940, s. 97–103) používal ve svém filigránu rovněž francouzskou lilii v kombinaci se štítem s šikmým pruhem a iniciály GK či nápis „Gebrüder Kiesling“. Později nacházíme značku CAKE (= Carl August Kieslings Erben) v pravém spodním rohu archu v kombinaci s francouzskou lilií v korunovaném štítu.

V tomto shrnutí nejdůležitějších filigránových nálezů v hudební sbírce z želivského kláštera je patrná zejména shoda v užívaných obrazových znameních, a to jak u papíren náležejících do jednoho regionu, tak i těch vzdálených, a to v poměrně dlouhém časovém úseku. Jmenované papírny patří k těm, které jsou v této sbírce nejčetněji zastoupeny, a opakují se tu zpravidla šest základních (zřejmě v té době nejpůvodnějších) znaků: štít, francouzská

lilie, uherský znak, poštovní trubka, kotva a český lev. Jde také o znaky nejhojněji dochované v dosud prozkoumaném hudebním materiálu, jak bylo uvedeno výše (viz tab. 2).

Nově dokončená evidence filigránů v hudební sbírce Clam-Gallasů z Frýdlantu

V roce 2016 byla dokončena rekatologizace hudební sbírky hraběte Kristiána Filipa Clam-Gallase (1748–1805) pro databázi RISM. Tento rozsáhlý celek čítající přes 1500 signatur původně tvořil provozní archiv zámecké kapely ve Frýdlantu, dnes je sbírka uložena v Národním muzeu – Českém muzeu hudby. Jedná se zejména o orchestrální (a komorní) repertoár, nejčastěji ve formě instrumentálních partů, částečně zde nalézáme i operní partitury s provozovacími hlasy a nejrůznější hudební díla určená k domácím produkcím. Část těchto hudebnin (dnes je to cca 80 signatur, výhradně jde o operní árie) náležela původně do soukromé sbírky hraběnky Marie Karolíny Josephy Clam-Gallasové (roz. Šporkové) (1752–1799) a do celku byla přidána patrně ještě před uložením sbírky do Národního muzea.

I zde byla během katalogizace zpracována evidence všech filigránů a sestaven katalog obdobně jako u sbírky z želivského kláštera.²² Vzhledem k tomu, že se jedná o šlechtickou sbírku, je svým repertoárovým složením, typem materiálu, rozsahem i charakteristikou konkrétních vnitřních celků výrazně odlišná od sbírky klášterní. Katalog je tedy členěn do skupin podle zemí původu filigránů a následně podle jednotlivých papíren, pokud jsou známy.

Jak již bylo uvedeno v tabulce 1, bylo zde nalezeno celkem 190 filigránů italské provenience, což je dáno zejména tím, že repertoár orchestru²³ byl zajišťován především nákupem opisů instrumentálních partů z vídeňských profesionálních opisovačských dílen. Ty využívaly světlého a jemného italského papíru, dováženého především z oblastí Lombardie, Benátska nebo Friuli-Venezia Giulia (Toscolano, Bergamo, Vaprio, Benátky, Cordenons (= Pordenone) ad.). Nových identifikovaných českých filigránů je celkem 60, přičemž dalších 117 je neurčených a pravděpodobně jistá část z této skupiny může být časem dodatečně identifikována. Dále se dochovaly filigrány německé (27), francouzské (11), rakouské (8), holandské (7) a švýcarské (6).

Poprvé zde byly evidovány i filigrány z hudebních tisků, které tvoří zhruba třetinu veškerého materiálu. Vedle hudebnin vydaných německými (Berlín, Drážďany, Lipsko, Offenbach am Main), holandskými (Amsterdam), francouzskými (Paříž), italskými (Florencie, Benátky) nebo českými nakladateli (Praha) se dochovala rozsáhlá sbírka hudebnin vydaných ve Vídni (Artaria & Comp., Giovanni Cappi, Christoph Torricella, Johann Traeg, Joseph Eder, K. K. Hoftheater-Musikverlag, Ludwig Maisch, Thadé Weigl, Tranquillo Mollo, Chemische Druckerei ad.).

Filigrány v hudebních tiscích

Jelikož cílem pražské pracovní skupiny RISM (a zároveň týmu zabývajícím se výzkumem filigránů) je zpracovávat hudební sbírky v úplnosti včetně hudebních tisků, byly i filigrány z tohoto druhu dokumentu zahrnuty do databáze filigránů. Přítomnost filigránů v hudebních tiscích byla dosud spíše opomíjena, avšak ukázalo se, že i zde můžeme dojit

²² Přípravovaný tematický katalog Clam-Gallasovy hudební sbírky je další plánovanou publikací edice NK ČR *Catalogus artis musicae in Bohemia et Moravia cultae*.

²³ Symfonie, divertimenta a komorní hudba nejvíce od těchto autorů: J. K. Vaňhal, J. Haydn, J. Schmittbauer, F. X. Dušek, J. Chr. Bach, V. Pichl, C. Stamitz, A. Fils, F. L. Gassmann, K. F. Abel, T. S. Müller ad.

k zajímavým zjištěním a v určitých případech využít filigrán např. k identifikaci fragmentů či upřesnit původ hudebního tisku, u něhož nejsou uvedeny nakladatelské údaje.²⁴ V databázi filigránů lze nově vyhledávat i podle nakladatelů, kteří konkrétní papír používali pro tisk hudby. Doplnována je i datace, nejčastěji odvozená z čísla plotny. V případě vídeňských hudebních tisků, které tvoří významnou množinu pramenů nejen ve šlechtických hudebních sbírkách, využíváme nakladatelské katalogy, sestavené na základě průzkumu pramenů nebo dle dobových nabídkových katalogů jednotlivých firem. Tyto soupisy sestavené Alexandrem Weinmannem a vydané v řadě *Beiträge zur Geschichte des Alt-Wiener Musikverlages* tvoří důležitou oporu v datování těchto tisků. V případě českých vydavatelů se můžeme opřít o soupisovou práci Karla Chyby *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*.

Vraťme se ještě k hudební sbírce hraběte Clam-Gallase, respektive k její tištěné části. Jde totiž o první sbírku, u níž byly poprvé zkoumány hudební tisky i z hlediska filigránů. Časové těžiště např. již zmíněných vídeňských tištěných hudebnin je kolem roku 1800. V následující tabulce jsou vyznačeny papírny, které dodávaly materiál deseti vídeňským nakladatelstvím mezi lety 1800–1812. Jak je zde patrné, byl užíván nejen italský papír, ale i německý a český (Kiesling, Vrchlabí).

Tab. 4a Přehled druhů papíru používaných v deseti vídeňských nakladatelstvích mezi lety 1800–1812 na základě evidence filigránů hudebních tisků ve sbírce hraběte Clam-Gallase z Frýdlantu (CZ-Pnm). *Takto označený tisk nepochází z clam-gallasovské sbírky, nýbrž z hudebních sbírek Národní knihovny ČR (CZ-Pu).

	1800	1801	1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809	1810	1811
Artaria								M 3			M 1b	
	G 1											
							M 2					
Chemische Druckerei					G 1*	M 1b						
						M 3		M 2				
								M 1a				
						U					K 2	
								K 1			K 4	
									K 3			

²⁴ Uvedme příklad identifikace fragmentu hudebního tisku pomocí databáze filigránů u hudebniny ze sbírky z kúru klášterního kostela Narození Panny Marie v Želivě (CZ-ZEL/ sig. Hu 20 (SEMERÁDOVÁ, P. a E. ŠEDIVÁ., 2016, č. 583, RISM A/II: 551001585). Nalezeno zde bylo 14 tištěných instrumentálních hlasů ke klarinetovému koncertu A dur, avšak kromě titulní strany chyběla i strana č. 1 v partu sólového klarinetu, obsahující první (pro identifikaci skladby klíčový) incipit. Incipyty dalších vět nebyly identifikovány ani v databázi RISM ani v SHK. Autor skladby ani vydavatel tedy nebyli známi. Číslo tiskové plotny u všech partů „1515“ a filigrán s nápisem GEBR KIESLING byly jedinými vodítky k určení hudebniny. Filigrán, evidovaný nově v databázi filigránů, užívala mj. vídeňská Chemische Druckerei. V nakladatelském katalogu této tiskárny je pod č. 1515 uveden klarinetový koncert Franze Alexandra Poessingera (1767–1827) (WEINMANN, A., 1979, s. 88). V případech jako je tento lze využít filigránů coby vodítka k nakladatelům a tiskařům a přinejmenším zúžit okruh možných kandidátů.

	1800	1801	1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809	1810	1811
Giovanni Cappi				M 1b								
							M 2					
							M 1a					
			G 1									
Ignaz Sauer			G 1									
Johann Traeg					G 2		M 1a	M 3				
					H					M 2		
Joseph Eder	A			G 1								
K. K. Hoftheatral Musikverlag		G 1										
Ludwig Maisch											M 1a	
Thadé Weigl							G 1					
							M 1a					
							M 1b					
							M 2					
Tranquillo Mollo				G 1								

Tab. 4b Soupis filigránů a papíren.

zkr.	Název filigránu (RISM, BWV)	Papírník, papírna
A	GA F [in shield] / [3 crescents]	Fratelli Andreoli, Toscolano (Lombardia, Itálie)
G 1	[crescent] [star (6 points) in shield (crowned)] / VG	Valentino Galvani, Cordenons (Friuli-Venezia Giulia, Itálie)
G 2	[3 stars (6 points, 4 points) in shield (crowned), crescent above] / VG	
G 3	VG	
H	Luzern / Hartmann 1802 [in shield]	Hartmann, Luzern (Švýcarsko)
K 1	GE BR: KIESLING	= Gebrüder Kiesling, Vrchlabí (Česká republika)
K 2	G. KIESLING	
K 3	13 / KIES[LING]	
K 4	GE BR KIESLING	
M 1a	[crescent] [star (6 points) in shield (crowned)] / P. A. M. (no. 1)	P. A. Mathes, Unter-Waltersdorf (Rakousko)
M 1b	[crescent] [star (6 points) in shield (crowned)] / P. A. M. (no. 2)	
M 2	P. A. M. / [crescent] [star (6 points) in shield (crowned)]	
M 3	P. A. M.	
U	[coat of arms with wolf (standing in profile)] IAV WOLFEG	Joseph Anton Unold, Wolfegg (Baden-Württemberg, Německo)

Závěr

Systematický výzkum filigránů vyžaduje ustavičnou bdělost při průzkumu pramenů, pečlivost a estetický cit při kresbě filigránů či kritický pohled při vyhodnocování obrazových znamení. Filigrány v hudebních pramenech jsou nositeli informace, mohou být cennými pomůckami i v tak závažných otázkách jako je autorství či rok vzniku hudebního díla. Smysl tohoto výzkumu spočívá v nacházení vazeb mezi filigránem (obchodní značkou papíru z určitého místa a doby) a samotným hudebním textem, s osobami, místy či událostmi. Známa a všeobecně přijatá terminologie a striktní pravidla popisu obrazových znamení umožňují katalogizovat a následně vyhledávat jak jednotlivé komponenty, tak i kompletní filigrán prostřednictvím databáze. Anglickojazyčná terminologie a zásady popisu byly přejaty z katalogizační praxe databáze RISM, a proto je databáze filigránů uživatelsky přístupná badatelům, kteří pracují s mezinárodním soupisem hudebních pramenů. Vyrostla tedy z již zavedeného systému jako přidaný nástroj pro oblast popisu filigránů a umožňuje pochopení kontextu v rámci jednotlivých hudebních sbírek i vztahů, které mohou mít navzájem, a to i v mezinárodním měřítku.

Závěrem bych ráda poděkovala všem kolegům, kteří se podílejí na výzkumu filigránů v Národní knihovně ČR: Mgr. Zuzaně Petráškové, Bc. Lucii Havránkové, Mgr. Lucii Slivoňové, Bc. Štefánii Demské, Mgr. Jakubu Michlovi a PhDr. Michaele Freemanové, Ph.D. Zvláštní poděkování patří Mgr. Radovanu Zahoříkovi za technickou realizaci a zprovoznění databáze filigránů a technickou podporu.

Použitá literatura

- BASTLOVÁ, E., 2013. *Collectio operum musicalium quae in Bibliotheca Kinsky adservantur*. 1. vyd. Praeae: Národní knihovna ČR. 381 s. *Catalogus artis musicae in Bohemia et Moravia cultae. Artis musicae antiquioris catalogorum series*; vol. 8. ISBN 978-80-7050-626-4.
- EINEDER, G., 1960. The Ancient Paper-mills of the Former Austro-Hungarian Empire and their watermarks. *Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia* 8. Hilversum, Holland: Paper Publications Society.
- CHYBA, K., 1966. *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*. [Praha]: Památník národního písemnictví.
- SEMERÁDOVÁ, P. a E. ŠEDIVÁ, 2016. *Catalogus collectionis operum artis musicae de Monasterii Siloensis*. 1. vydání. Praeae: Národní knihovna ČR. 2 svazky (660 stran). *Catalogus artis musicae in Bohemia et Moravia cultae. Artis musicae antiquioris catalogorum series*; vol. IX/1-2. ISBN 978-80-7050-664-6.
- WEINMANN, A., 1979. *Vollständiges Verlagsverzeichnis Senefelder, Steiner, Haslinger: (Wien 1803-1826)*. Bd. 1, A. *Senefelder, Chemische Druckerey, S. A. Steiner & Comp.* München: E. Katzbichler. Musikwissenschaftliche Schriften; Bd. 14. Beiträge zur Geschichte des Alt-Wiener Musikverlages; Reihe 2. F. 19. ISBN 3-87397-113-5.
- ZUMAN, F., 1921a. Přehled papíren v Čechách v 17. století. *Český časopis historický* XXVII. [Praha], s. 162–170.
- ZUMAN, F., 1921b. Privilegium papírny jáchymovské. *Památky archeologické* XXXII. [Praha], s. 259.
- ZUMAN, F., 1921c. Papírna v Prášílech. *Zlatá Praha* XXXVIII. [Praha: J. Otto], s. 183–185.
- ZUMAN, F., 1922a. Filigrán mimoňský a hamerský. *Památky archeologické* XXXIII. [Praha], s. 158–160.
- ZUMAN, F., 1922b. Inventář bělské papírny z r. 1723. *Památky archeologické* XXXIII. [Praha], s. 344.
- ZUMAN, F., 1923. České filigrány XVI. století. *Památky archeologické* XXXIII. [Praha], s. 277–286.
- ZUMAN, F., [1927a]. České filigrány XVII. století. *Památky archeologické* XXXV. [Praha: nákl. vl.], s. 442–463.
- ZUMAN, F., 1927b. Papírny Starého města pražského. *Technicko-průmyslový archiv* 1. Praha: Technické museum čs. v Praze IV.
- ZUMAN, F., 1931a. Přehled papíren v Čechách v 18. století. *Český časopis historický* 38. [V Praze: F. Zuman]. s. 80–90, 294–316.
- ZUMAN, F., 1931b. *Papírna trutnovská*. V Praze: Nákladem Královské české společnosti nauk.
- ZUMAN, F., 1932. České filigrány XVIII. století. *Rozpravy České akademie věd a umění*, tř. I, č. 78. V Praze: Nákladem České akademie věd a umění.
- ZUMAN, F., 1934a. České filigrány z první polovice XIX. století. *Rozpravy České akademie věd a umění*, tř. 1, čís. 81. V Praze: Nákladem České akademie věd a umění.
- ZUMAN, F., 1934b. *Pootavské papírny*. V Praze: Královská Česká Společnost Nauk.
- ZUMAN, F., 1936. *Posázavské papírny*. V Praze: Archiv pro dějiny průmyslu, obchodu a technické práce.
- ZUMAN, F., 1940. *Podkrkonošské papírny*. V Praze: Nákladem České akademie věd a umění.

ŠEDIVÁ, Eliška. Výzkum českých filigránů v hudebních pramenech evidovaných v Souborném hudebním katalogu Národní knihovny České republiky. *Knihovna: knihovnická revue*. 2016, 27(2), 5–23. ISSN 1801-3252.